

आमुखम्

राष्ट्रीय-पाठ्यचर्यायाः रूपरेखा (2005) ज्ञापयति यत् बालकानां विद्यालयीयं जीवनं बाह्य-जीवनेन सह योजनीयम् । अयं सिद्धान्तः पुस्तकीय-ज्ञानस्य तस्मात् न्यासाद् विपरीतः अस्ति यस्य प्रभाववशात् अस्माकं व्यवस्था अद्यावधि विद्यालयस्य गृहस्य च मध्ये अन्तरालं विरचितवती अस्ति । नूतन-राष्ट्रीय-पाठ्यचर्याधारिताः पाठ्यक्रमाः पाठ्यपुस्तकानि च एतम् आधारभूत-विचारं क्रियान्वेतुम् एकः प्रयासः अस्ति । एतस्मिन् प्रयासे प्रत्येकं विषयस्य एकया दृढभित्तया आवरणस्य अथ च सूचना-संस्मरणस्य प्रवृत्तेः विरोधः समाविष्टः अस्ति । आशासे यत् एते प्रयासाः अस्मान् राष्ट्रीय-शिक्षा-नीतौ (1986) वर्णितायाः बालकेन्द्रित-व्यवस्थायाः दिशि सुदूरं नेष्यन्ति ।

एतस्य प्रयत्नस्य साफल्यम् अधुना एतस्मिन् तथ्ये आश्रितम् अस्ति यत् विद्यालयानाम् आचार्याः अध्यापकाः च बालकेभ्यः कल्पनाशील-गतिविधीनां प्रश्नानां च साहाय्येन शिक्षणाधिगमसमये स्वीयेषु अनुभवेषु चिन्तनं कर्तुम् अवसरान् प्रददति । अस्माभिः एतत् मन्तव्यं यत् यदि समयं परिसरं स्वतन्त्रतां च बालकेभ्यः प्रयच्छामः तर्हि बालकाः ज्येष्ठैः समर्पितया सूचना-सामग्र्या सह युक्त्वा सङ्घर्षं च कृत्वा नूतन-ज्ञानस्य सर्जनं कुर्वन्ति । शिक्षायाः विविधानां साधनानाम् एवञ्च स्रोतसाम् अवहेलनस्य प्रमुख-कारणं पाठ्यपुस्तकस्य परीक्षायाः एकमात्रम् आधारत्वेन निर्माणस्य प्रवृत्तिः अस्ति । सर्जनस्य प्रारम्भस्य च विकासार्थम् आवश्यकम् अस्ति यत् वयं बालकान् शिक्षणस्य प्रक्रियायां पूर्ण-सहभागित्वेन अङ्गीकुर्मः तथा च तेषां सहभागितां निश्चिनुमः, ते बालकाः ज्ञानस्य निर्धारित-मात्रायाः ग्राहकाः सन्ति इति चिन्तनं त्यक्तव्यम् ।

एते उद्देश्याः विद्यालयस्य दैनिक-जीवने कार्यशैल्यां च भृशं परिवर्तनं याचन्ते । दैनन्दिन्यां समय-सारण्यां परिवर्तनशीलत्वं (लचीलापन) तावदेव आवश्यकम् अस्ति यावत् वार्षिक-दिनदर्शिकायाः क्रियान्वयने जागरूकता, येन शिक्षणार्थं नियत-दिनानां सङ्ख्या वास्तविकं रूपं स्वीकुर्यात् । शिक्षण-मूल्याङ्कनयोः विधयः अपि एनं विषयं निश्चेष्ट्यन्ति यत् इदं पाठ्यपुस्तकं विद्यालये बालानां जीवनेभ्यः मानसिकोद्वेगस्य खिन्नतायाः च स्थाने हर्षं प्रदातुं कियत् प्रभावि सिध्यति । भारतस्य समस्यायाः समाधानार्थं पाठ्यक्रम-निर्मातृभिः विभिन्नेषु घट्टेषु ज्ञानस्य पुनर्निर्धारण-समये बालानां मनोविज्ञानाय एवञ्च अध्यापनाय उपलब्धः समयः मनसि निधाय दातुं पूर्वापेक्षया अधिकः सचेष्टः प्रयत्नः कृतः अस्ति । एषः प्रयासः इतोऽपि गभीरतया स्यात् इति प्रयत्ने इदं पाठ्यपुस्तकं चिन्तनाय, विस्मयाय, लघुसमूहेषु वार्तालापाय वं चतर्काय ए, चर्चायै तथा च हस्ताभ्यां क्रियमाणेभ्यः गतिविधिभ्यः प्राथमिकतां प्रयच्छति ।

राष्ट्रीय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् एतस्य पुस्तकस्य रचनायै निर्मितायाः पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितेः परिश्रमस्य कृते श्लाघयति । परिषद् सामाजिक-विज्ञान-पाठ्यपुस्तकस्य परामर्शदातृ-समितेः अध्यक्षं आचार्यहरि-वासुदेवन्-महोदयं प्रति तथा च एतस्याः पाठ्यपुस्तक-समितेः मुख्य-परामर्शदात्रीं विभापार्थसारथीमहोदयां प्रति विशेषरूपेण कार्तर्यं प्रकटयति । एतस्य पाठ्यपुस्तकस्य वर्धने बहुभिः शिक्षकैः योगदानं कृतम् । एतद् योगदानं सफलीकर्तुं प्राचार्याणां प्रति कृतज्ञतां प्रकटयामः । वयं तानि सर्वाणि सङ्घटनानि संस्थाः च प्रति कृतज्ञाः स्मः यैः स्वीय-सामग्रीणाम् संसाधनानाम् एवं च, सहयोगिनां साहाय्यस्य स्वीकरणे औदार्यपूर्वकं सहयोगः कृतः ।

वयं माध्यमिकोच्चशिक्षा-विभाग-मानव-संसाधन-विकास-मन्त्रालय-द्वारा नियुक्तस्य आचार्यमृणालमीरी-महोदयस्य एवं आचार्यस्य जी.पी.देशपाण्डे-महोदयस्य आध्यक्ष्ये निर्मितायाः निरीक्षण-समितेः सदस्यान् प्रति धन्यवादवचांसि व्यवहरामः ये स्वकीयं अमूल्यं समयं सहयोगं च दत्तवन्तः । व्यवस्थागत-संस्करणेषु स्वीय-प्रकाशनेषु च नैरन्तर्येण परिष्काराय समर्पिता परिषद् टिप्पणीः परामर्शाश्च स्वागतीकरिष्यति येन भाविसंशोधनेषु साहाय्यं स्वीकर्तुं शक्येत ।

निदेशकः

राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षणपरिषद्

नवदेहली

२० दिसम्बर २००५

पाठ्यपुस्तकनिर्माणसमिति:

अध्यक्षः, सामाजिक-विज्ञान-पाठ्यपुस्तकपरामर्शदातृसमिति:

हरिवासुदेवन्, प्राध्यापकः, इतिहासविभागः कलकत्ताविश्वविद्यालयः कलकत्ता

मुख्यपरामर्शदात्री

विभाषार्थसारथी प्राध्यापिका (अवकाशप्राप्ता) सरदारपटेलविद्यालयः नवदेहली

सदस्याः

अञ्जली स्वामी, प्रशिक्षितस्नातकशिक्षिका एन.सी.जिन्दल-पब्लिकविद्यालयः, नवदेहली

अंशुः, उपाचार्या, किरोडीमल-महाविद्यालयः दिल्लीविश्वविद्यालयः, दिल्ली

दुर्गासिंहः, प्रवक्त्री केन्द्रीयविद्यालयः नं. 2 अहमदाबादः

शहला मुजीबः, प्रवक्त्री, राजकीयोच्चतरमाध्यमिक-बालविद्यालयः, हरिनगराश्रमः, नवदेहली

सदस्य-समन्वयिका

अपर्णा-पाण्डेयः, प्रवक्त्री सामाजिकविज्ञान-मानविकीशिक्षाविभागः

राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषद्, नवदेहली

कृतज्ञता

राष्ट्रीय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् एतस्य पाठ्यपुस्तकस्य रचनायां महत्त्वाधायिसहयोगप्रदानाय सुदेशनाभट्टाचार्या, वरिष्ठ आचार्या, मिराण्डाहाउस, दिल्लीविश्वविद्यालयः, दिल्ली, पुनमबिहारी, वरिष्ठा आचार्या, मिराण्डाहाउस, दिल्लीविश्वविद्यालयः, दिल्ली, व्यासराजटी. आम्बेकरः, प्रभारिमुख्याध्यापकः, एस.वी.एम.विद्यालयः, तिलकवाडी, बेलगामः ; सीमा अग्निहोत्री, प्रवक्त्री, मैनेजमेण्ट्-शिक्षाशोधसंस्थानम्, इन्द्रप्रस्थविश्वविद्यालयः, नवदिल्ली; दौलतपटेलः, अध्यापिका (सेवानिवृत्ता), सरदारपटेलविद्यालयः, नवदिल्ली ; समितादासगुप्ता, प्रवक्त्री, आनन्दालयः, आनन्दः, गुर्जरातः इति एतान् सर्वान् प्रति कृतज्ञतां प्रकटयति ।

परिषद् भारतीय-सर्वेक्षणविभागाय अपि धन्यवादं प्रयच्छति येन पाठ्यपुस्तके प्रकाशित-मानचित्राणि प्रमाणीकृतानि । परिषद् अग्रलिखितानां सर्वेषां जनानाम् एवं सङ्घटनानाम् अपि कृतज्ञतां प्रकटयति यैः अस्य पाठ्यपुस्तकस्य स्वाभाविकरचनार्थं विविध-चित्राणाम् एवं च अन्यपाठ्यसामग्रीणां व्यवस्था कारिता ।

एम.एच.कुरैशी, प्राध्यापकः, जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालयः, नवदिल्ली (चित्रसंख्या – 9, पृष्ठसंख्या- 47); प्रवीणमिश्रा (चित्रसंख्या- 8.3); साइंस पोपुलेराइजेशन एसोसिएशन ऑफ् कम्युनिकेशन्स एण्ड एजुकेटर्स् (स्पेस्), नवदिल्ली (चित्रसंख्या – 1.6) चित्रप्रभागः, सूचना-प्रसारमन्त्रालयः, भारतप्रशासनम् (कृषिभूमिः-- आवरणपृष्ठम्) ; पर्यावरण-वनमन्त्रालयः, भारतप्रशासनम् (चित्रसंख्या—(8.1, 8.5), (स्टोर्क – प्रवासिपक्षी, पृष्ठसंख्या - 66) ; आई.टी.डी.सी. / पर्यटनमन्त्रालयः, भारतप्रशासनम् (चित्रसंख्या – 5.5, 6.5, 6.6 एवं च 6.7), (चित्रसंख्या 1,2,3,4,5,6,7,8,10, पृष्ठसंख्या – 46 एवं च 47), (व्याघ्रस्य चित्रम् – आवरणपृष्ठे एवं च पृष्ठसंख्या 65 इत्यत्र), (हिमालयः – आवरणपृष्ठे एवं च 31, 42 इति पृष्ठयोः), (चित्रम् – 8.7), (41 संख्याके पृष्ठे प्रपातः), (44 संख्याके पृष्ठे स्कींग्), (58 संख्याके पृष्ठे मृगः) ; द टाइम्स ऑफ् इण्डिया, नवदिल्ली (चित्रसंख्या – 8.4), (65संख्याके पृष्ठे व्याघ्रपरियोजनोपरि चित्रसमूहः) ; प्रकाशोच्चतरमाध्यमिकविद्यालयः, बोडाकदेवः, अहमदाबादः (54 एवं च 55 इति पृष्ठयोः सुनामीसम्बन्धिता कविता चित्रकला च) ; सामाजिकविज्ञानम्, द्वितीय-भागः, षष्ठीकक्षा, राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्, २००५ (चित्रसंख्या 1.3) ; सामाजिकविज्ञानम्, द्वितीयभागः, अष्टमीकक्षा, राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्, २००५ (चित्रसंख्या – 6.8 एवं च 8.2) ।

सामाजिकविज्ञान-मानविकीशिक्षाविभागस्य आचार्या विभागाध्यक्षां च सवितासिन्हावर्या प्रति अपि परिषद् स्वीयं कार्त्तयं प्रकटीकरोति यया प्रत्येकं स्तरे अस्य पुस्तकस्य निर्माणाय स्वीयोऽमूल्यः सहयोगः प्रदत्तः ।

परिषद् परामर्शदात्र्याः सम्पादिकायाः पूर्वाकुशवाहायाः अपि कृतज्ञतां प्रकटयति यया पुस्तकस्य अस्य निर्माणे सहयोगः कृतः ।

पाठ्यपुस्तकस्य अस्य निर्माणे सहयोगार्थं गीता एवं च ईश्वरसिंहः, डी.टी.पी.; आनन्दबिहारीवर्मा, पाठसंशोधकः; दिनेशकुमारः, संगणकस्टेशनप्रभारी इति एतान् प्रति परिषद् स्वीयं कार्त्तयं प्रकटयति । सन्दर्भेऽस्मिन् राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषदः प्रकाशनविभागः अपि सहयोगार्थम् उल्लेखनीयो वर्तते ।